

עבודת גמר במקצוע : לשון

נושא העבודה :

התפתחותם של דימויים ומטאפורות מתחום איברי הגוף בין העברית המקראית לעברית החדשה

בוצע במסגרת תכנית "אידיאה" באוניברסיטה העברית קמפוס אדמונד י. ספרא

מוגש ע"י מיכאל מנחם

כתובת: כ"ח אייר 72 אלון שבות

דוא"ל: r2d2mme@gmail.com

טלפון: 0555520655

ביה"ס: ישיבת נווה שמואל (אור תורה סטון)

סמל (מס') ביה"ס: 140764

כיתה: יא

העבודה בוצעה באוניברסיטה העברית קמפוס אדמונד י. ספרא בהנחיית עומר ולדמן
החוג ללשון עברית, האוניברסיטה העברית בירושלים

מדינת ישראל
משרד החינוך

מרכז מדעני העתיד
MAIMONIDES FUND

האוניברסיטה העברית לנוער
ליקודם הינוך למדע
מרכז המעבדות למדעים ע"ש בלמונטה

אידיאה
תכנית לזיקי בחתופים הסינטיים

תוכן העניינים

3	הקדמה
4	מבוא
5	מתודולוגיה
6	רקע עיוני
9	פרק ראשון: הביטויים בתנ"ך
9	1.1 ביטויים המופיעים פעמיים במקרא
12	ניתוח הביטויים:
15	1.2 ביטויים המופיעים יותר מפעמיים במקרא
15	ניתוח הביטויים:
18	1.3 ביטויים במקרא עם יותר מצורת דיבור אחת
19	ניתוח הביטויים:
21	פרק שני: התפתחות הביטויים בין המקרא לעברית החדשה
21	2.1 ביטויים שעברו שינוי צורה
25	2.2 ביטויים שעברו שינויי משמעות
28	2.3 ביטויים שעברו שינוי צורה ומשמעות
30	ממצאים וסיכום
32	קובץ נספחים
32	רשימה ביבליוגרפית
33	נספח 1- אסופת הביטויים המלאה
38	נספח 2 - רשימת הפרשנים שצוטטו בעבודה זו

הקדמה

מחקר זה מוגש כעבודת גמר בתחום הדעת בלשנות, במסגרת תוכנית "אידאה" של האוניברסיטה העברית בירושלים. גיבוש הרעיון והכתיבה החלו בסוף כיתה ט' והגיעו לסיומם כעבור שנתיים.

בחרתי בנושא זה משום אהבתי ללשון השפה העברית. תמיד התעניינתי בשפה ובמקורותיה, גם ביטויים ופתיגים חביבים עליי ומרתקים אותי וחשבתי להעמיק בנושאים אלו באמצעות העבודה. שמחתי להרחיב את ידיעותיי באמצעות המחקר ולהכיר חוקרים, נושאים ותחומי ידע הקרובים לליבי ולנושאים המעניינים אותי.

בתהליך זה למדתי רבות על טיבם של החקר ושל הכתיבה האקדמית. למדתי כיצד לחדד ולהעמיק בנושא, וכיצד להיעזר במקורות ביבליוגרפיים ובאנשי מקצוע. אני מודה מקרב לב למר עומר ולדמן על הייעוץ וההנחיה לאורך כל הדרך. תודה גם לראשי תוכנית "אידאה" על הליווי והסיוע במהלך החקר והכתיבה, ועל מתן ההזדמנות לעריכתו של מחקר זה במסגרת התוכנית.

מבוא

מטרתה של עבודה זו היא חקירת מטאפורות ודימויים מתחום איברי הגוף בעברית המקראית ובעברית החדשה. מטרתנו ללמוד כיצד שפתנו התפתחה, כך נקבל נקודת מבט יותר שלמה של מצבנו החברתי כיום. השפה היא חלק מרכזי בחיינו, ולכן באמצעותה נוכל לראות מה החברה שלנו עוברת. השינויים בשפה עשויים לשקף לנו את התהליכים שעברו על החברה, ועל ידי כך נוכל לקבל נקודת מבט חדשה על המציאות הקיימת והמתהווה. בעבודה זו ניסינו לאתר מגמות ומאפיינים של התפתחות המטאפורות והדימויים מתחום איברי הגוף בין שפת המקרא לעברית החדשה, במטרה לבחון אם קיימים גורמים משותפים בין השינויים שקרו לאותם ביטויים, ואולי גם אם ישנם גורמים משותפים בין קבוצות של ביטויים דומים.

השאלה שעמדה במרכזו של המחקר: מהי ההתפתחות שעברו המטאפורות והדימויים מתחום איברי הגוף בין התנ"ך לעברית החדשה?

הרקע העיוני, כפי שיובא בסקירת הספרות, יוצג בשלושה חלקים. תחילה נציג את הנושא מהצד התנ"כי, ובהמשך נציג את הנושא מהצד של השפה העברית החדשה. לסיום, אחתום את שני החלקים בדיון במקומן של המטאפורות והדימויים בשפה באופן כללי.

על מנת לספק רקע לעבודה, יוסברו בראשונה במסגרת סקירת הספרות, תפיסות שונות לגבי מקומו של הביטוי במקרא. זאת במטרה לבנות את המהלך לקראת המשך המחקר, בו נבחן את כל אחת מאותן התפיסות ביחד עם פירושים שונים למקרא וננסה להשליך מהם על התפתחות המטאפורות. בהמשך, נסקור את המטאפורות והדימויים בפני עצמם, בלי תלות בתקופה, אלא ביחס לעצמם, אחד לשני, או לקבוצות ביטויים אחרות.

עיקרה של העבודה סקירת ההתפתחות של הביטויים בעברית החדשה, וניסיון למצוא קשרים ומאפיינים חוזרים בשינויים שעוברים על הביטויים, בהתבסס על אותן שתי קומות שהזכרנו.

רשימת הביטויים עליהם עבדתי במהלך המחקר כוללת 125 ביטויים שאספתי בעצמי¹. בחינת משמעותם המודרנית של הביטויים כללה סקירה של מספר רחב של הופעותיו של כל ביטוי בכתובה העיתונאית והספרותית בעברית החדשה, וניתוח משמעותו בקטעים בהם הוא מופיע. את המקורות העיתונאיים והספרותיים אספתי ממאגר עיתונות יהודית היסטורית ובמאגר בן יהודה²

במחקר נמצאו שלושה תחומים עיקריים של שינויים; שינוי צורה בלי שינוי משמעות, הכולל בתוכו את ה"קיצור" וה"פיצול". שינוי משמעות בלי שינוי צורה, הכולל בתוכו את "שינוי המשמעות", "שינוי המשקל" ו"השינוי הסביר"³. שני תחומים אלה מרכיבים את התחום השלישי שהוא ביטויים שהשתנו גם בצורתם וגם במשמעותם כפי שיפורט בעזרת דוגמאות.

למיטב ידעתי, נושא זה של חקר התפתחות מטאפורות ודימויים מתחום איברי הגוף בעברית המקראית ובעברית החדשה טרם נחקר. לפיכך, תקוותי כי עבודה זו תוכל לשרת בהמשך את המחקר על דפוסי המטאפורות בתנ"ך ועל מקומם בעברית בת זמננו.

¹ לרשימת הביטויים המלאה, כמו גם למקורות מהם אספתי את הביטויים יש לפנות לנספחים עמ' 33-39
²מאגר עיתונות יהודית היסטורית <https://www.nli.org.il/he/newspapers/titles> פרויקט בן יהודה <https://benyehuda.org>

³ ראה הסבר למושגים אלה בעמ' 21,23,25

רקע עיוני

ביטויי לשון בכללותם, ובתנ"ך בפרט, מכילים יותר מצירוף מילים זו לזו: משמעותם הבסיסית אינה מספיקה בשביל לאפיין אותם. הביטויים הם צירופי מילים בעלי ערך מסוים המובן בקרב דוברים רבים באופן שיוצר להם משמעות חדשה.

על עניין זה מדבר דה וארד⁴ כשהוא מזכיר את הבעיה בתרגום מטאפורות בתנ"ך לשפות אחרות. אם נתרגם רק את המילים, יתקבלו משפטים לא ברורים וחסרי משמעות. אם נתרגם רק את המשמעות, תאבד המטאפורה. אם כן, יש צורך לתרגם לא רק את המילים, ולא רק את המשמעות, כי אם למצוא את המילים בעלות המשקל המקביל בשפה אליה מתרגמים. למשל, התרגום לביטוי "בעל פה" הוא באנגלית "by heart" (לפי לב), כיוון שהמשקל הלשוני שיש ל"לב" באוזני דובר האנגלית אינו קיים באוזני דובר העברית.

דוגמה נוספת לרעיון שיש למילים משקל מסוים בשפה מעבר למשמעות המילולית שלהן, אפשר למצוא בדבריו של יוסי שפינר (תשס"ז),⁵ שמציג את האוסף המרשים של הביטויים מתחום איברי הגוף בתנ"ך שקשורים בתוואי השטח (גב ההר, טבור הארץ וכיו"ב). מדבריו של שפינר נובעת האפשרות כי איברי גוף הם בעלי משקל לשוני⁶ מסוג מסוים. ניתן כמובן גם לצמצם את הטענה הזו לאיברי גוף יחידים, ולטעון שלכל איבר גוף בפני עצמו יש משקל לשוני. דוגמא מובנת מאליה תהיה לטעון שהלב מסמל את הרגש, עם ביטויים כמו "לב שבור" ו"לב של אבן".

אחת הדרכים להתבונן במקומם של הביטויים בתנ"ך היא דרך חשיבותם לטקסט. יאיר זקוביץ' (תשע"ו)⁷ מציג את הנושא כשהוא מדבר על חשיבותה של הקונקרטיזציה (הפיכתו של משהו לקונקרטי, למוגדר או למדויק יותר) בפרשנות המקרא. לטענתו הקונקרטיזציה קריטית בעיני המפרשים להבנת הטקסט (מסיבות מובנות), אך על הטענה הזו הוא מוסיף ומרחיב על מטאפורות בפרשנות המקרא, ומראה שהפרשנים משקיעים רבות בקונקרטיזציה של מטאפורות, וזאת לטענתו, בשל חשיבותן הגדולה של המטאפורות להבנת הכתבים המקראיים.

Jan de Waard "Biblical Metaphors and their Translation" New York, NY: The American Bible Society, (1974)

⁵ שפניר, יוסף. "מכף רגל ועד ראש" (ישעיהו א ו): שימוש באברי גוף בתיאורים גיאוגרפיים בתנ"ך, טללי אורות יג, תשס"ז, עמ' 105–122.

⁶ משקל לשוני הינו המשמעות של המילה ברבות מעבר למשמעות המילולית שלה. לדוגמא לב מעבר למשמעות המילולית של איבר גוף, המשקל הלשוני שלו בשפה הוא כמילה שמייצגת את הרגש.

⁷ יאיר זקוביץ', "קונקרטיזציה של מטפורות ולשון מטפורית בפרשנות המקרא – פנימית וחיצונית", שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום, כד (תשע"ו)

צורה אחרת להתייחס לביטויים בתנ"ך נמצאת בדברי קרולין ורמולן (vermeulen, 2017⁸ kerolien). לשיטתה, המטאפורה היא כלי סיפורי, והמבנה שלה נועד ללמד משהו על המקום שבו היא מופיעה. היא מוסיפה וטוענת שאיברי הגוף בתנ"ך יכולים לשמש מכשירים סיפוריים בלי להופיע במטאפורה כלל, שכן בדומה לטענה שהובאה לעיל מדבריו של שפינר, עצם השימוש באברי גוף עשוי להחזיק משקל מטאפורי. לדבריה, אין צורך בשבירת השימוש הרגיל של המילה כדי לתת את המשקל המסוים, אלא די בכך שהקורא יבין שיש כאן מה "לקרוא בין השורות" כדי שאבר הגוף ישמש כמכשיר סיפורי. לדוגמא, בפסוק "וירד סיסרא מעל המרכבה וינס ברגליו" (שופטים, ד, טו), המילה 'רגליו' אינה נחוצה כיוון שכבר נאמר שהוא ירד מהמרכבה, וגם אינה מופיעה כמטאפורה, אלא מטרתה היא שנקרא בין השורות ונבין שסיסרא בורח בלי כוחו ועוצמתו, אלא רק כאדם הרץ ברגליו ותו לא.

שינוי קל של קו החשיבה הזה יאמר לנו, שאולי כלל הביטויים מחזיקים במשקל מטאפורי מסוים, בלי קשר לביטוי עצמו. רעיון זה מורכב מהנאמר עד כה באשר למשקלן הלשוני הבסיסי של מילים, כמו גם עצם השימוש במילה ככלי ספרותי. הדבר הזה מסתמן בדבריו של משה אגל טל (1984)⁹ כשהוא מסביר כיצד המילה "הראש" בפסוק "ויפן אליו עזריהו כהן הראש" (דברי הימים ב כו, כ) אינה רק מטאפורה המושיבה את עזריהו בתפקיד הכוהן הגדול, אלא מלמדת גם על שינוי עמוק יותר – מי "בראש": הכוהן עזריהו או המלך עוזיהו.

בשלב האחרון, בהבנת מקומם של הביטויים בתנ"ך ניתן לכלול שני מאפיינים נוספים. הראשון הוא ההבנה שהביטויים אינם קיימים לבדם בעולם הכלים הספרותיים. יש בתנ"ך עוד צורות דיבור (Figures of Speech) רבות ומגוונות. והשני הוא הרחבת הרעיון שלא רק הביטויים המטאפוריים הם בעלי משקל מטאפורי, אלא גם לשאר צורות הדיבור ייתכן משקל לשוני כזה. רעיון זה נידון בהרחבה ובצורה מעמיקה בידי אלברט וויליאם בולינגר (Ethelbert William Bullinger, 1898)¹⁰. במחקר מקיף ביותר, בנושא צורות הדיבור בתנ"ך, הוא מונה מגוון עצום של צורות דיבור שונות ואת משמעותן בהקשר שבו הן מופיעות.¹¹ בולינגר מדגים את צורות הדיבור הללו ודן במשמעויות הכלליות שלהן, ורק לאחר מכן עוסק במשמעות של צורת הדיבור בהקשר הספציפי.

⁸רוטלין, וורן. 'ניבים בעברית התנכית', ג'פרי כאהן (Geoffrey Khan) (עורך), [Encyclopedia of Hebrew](https://www.encyclopedia.com/encyclopedia/encyclopedias-and-reference-works/encyclopedia-of-hebrew), הועלה לאינטרנט ב 2013, [Online Language and Linguistics](https://www.encyclopedia.com/encyclopedia/encyclopedias-and-reference-works/encyclopedia-of-hebrew)

⁹ אגל-טל, משה. 'איתותים וסימני דרך בסיפור המקראי-חלק א', ניב המדרשה, טז-יז, 1984

¹⁰ Ethelbert W. Bullinger, 'Figures of Speech Used in the Bible', Eyre & Spottiswoode, 1898

¹¹ אמנם בולינגר מדבר על הברית החדשה אך אין שום סיבה שלא להשליך את מחקריו גם על התנ"ך היהודי כיוון שהוא קיים בתוך הברית החדשה בעוד שבמחקרו בולינגר מבסס כללים מוחלטים להבנת צורות הדיבור בכל מקום בו הן מופיעות

בהמשך נדון בהרחבה, בצורות הדיבור הללו, במסגרת ניתוח מקומן של מטאפורות במקרא, ובהתאם לשיטות החוקרים שהובאו.

אחת הנקודות שהחוקרים מתייחסים אליהן, היא ההבדלים בין מטאפורות ודימויים. חמוטל בריוסף טוענת¹² כי ההבדל בין מטאפורה לדימוי הוא גם בהימצאות מילת השוואה בדימוי להיעדרה במטאפורה, וגם בכך שהמטאפורה אינה יכולה להופיע פעמים רבות מדי בטקסט שאינו שירה, משום שהיא יוצרת הפרעה ביחס הרציף בין מרכיבי הטקסט. ביחס להבדלים בשימוש בביטויים בין המקרא לעברית החדשה, החוקרים מודעים לקיומם של הבדלים כאלו, אך לא מרחיבים בנושא. רוביק רוזנטל, למשל, מזכיר את הנושא, אך לא פיתח אותו.¹³

את כלל הביטויים שאדון בהם שנלקחו מן התנ"ך, כמו גם הדיון במשמעותם אבסס על מפרשי המקרא המסורתיים. במקום שאין הסכמה בין המפרשים על פירוש הביטוי אשתמש בפירוש הנפוץ אצל המפרשים, אך אם יהיה איזה קשר בין השינוי שעברה המטאפורה לדעות השונות לגבי פירושו הוא יוזכר במקום הרלוונטי.

¹² בר יוסף, חמוטל. 'האם הדימוי דומה למטפורה?'; אסופת מחקרי ירושלים בספרות עברית, כרך ב', המכון למדעי היהדות על שם מנדל, 1988, עמ' 133.

¹³ רוזנטל, רוביק. 'מדברים בשפת התנ"ך', שמעון ריקלין (עורך), כתר, 2018.

פרק ראשון: הביטויים בתנ"ך

בפרק זה נעסוק במקומם של הביטויים בכתובים המקראיים המקוריים. נדון בהרחבה במפרשים השונים ובדרכים השונות להבין את משמעות הביטויים במקרא. במהלך הפרק נעשה שימוש בשיטות השונות המופיעות במקורות המובאים בסקירת הספרות לעיל על מנת לבסס את משמעות הביטויים ומקומם במקרא. בשל מגבלות המחקר לא נעסוק ברשימת הביטויים המלאה¹⁴ בפרק זה אלא רק בביטויים נבחרים המופיעים יותר מפעם אחת, או בביטויים שמתקיימות בהם יותר מצורת דיבור אחת. בפרק זה נסתמך על כלל המקורות המוזכרים בסקירת הספרות דלעיל בשביל לבסס את טענותינו אך בשל אופן הכתיבה וסגנונם של המאמרים נמעיט בציטוטים ישירים.

1.1 ביטויים המופיעים פעמיים במקרא

לכאורה אין שום מכנה משותף לכלל הביטויים המופיעים פעמיים במקרא, אך בעיון נוסף ניתן להצביע על קשרים רבים ורחבים. הדבר הברור ביותר מבין אלה הוא ההתאמה של המפרשים ברובם של הביטויים המפרשים מסכימים הסכמה מלאה על משמעות הביטויים במקרא.

יוצאי הדופן הם "אמר אל ליבו" (בראשית ח, כא) שבו יש מחלוקת בין המפרשים (אבן עזרא, אור החיים, אם למקרא, רש"י, הטור הארוך, העמק דבר, כלי יקר, רמב"ן) גם בהבנה הבסיסית ביותר של הפסוק – "דיבר לעצמו" או "דיבר לגורם חיצוני"? אולי גם וגם? המפרשים אף חלוקים בשאלה "מהו הגורם החיצוני"?

והמקרה השני הוא "ידיים רפות" (יחזקאל כא, יב) שבו ישנה מחלוקת למשמעות של הפסוק מבחינת כוונתו, האם כוונתו לעודד או לקרוא לפעולה?

"תדבק לשוני לחיכי" (תהילים קלז, ו) הוא יוצא הדופן האחרון מהבחינה הזו ובו חלוקים המפרשים (אבן עזרא, חומת אנך, מצודות דוד, מצודת ציון, רד"ק, רש"י) על הרמה המטפורית של הביטוי, האם בלשוני הכוונה ללשון ממש והמטאפורה היא לשירה, או האם הכוונה לחוכמה והמטאפורה נרחבת יותר.

גורם אחר מצוי בהבדל בפירושים בין פסוקים, אמנם ברוב המטאפורות הפירוש קבוע בין ההופעות בתנ"ך אך לא חסרות דוגמאות למקרים שהפירושים משתנים.

¹⁴ נספח ב, עמ 29-33

לדוגמה, "תדבק לשוני לחיכי" (תהילים קלז, ו) הוא מקרה שבו הפירושים (אבן עזרה, חומת אנך, מצודות דוד, מצודת ציון, רד"ק, רש"י) לא מתאימים בעיקר בגלל הקשר, שאיוב מדבר על היותו רם מעלה והמשורר בתהילים מדבר על געגועים.

"קשה עורף" (שמות לב, ט) (אבן עזרא, ברכת אשר, אור החיים, העמק דבר, מלבי"ם, רש"י) הוא דוגמה נוספת למקרה שבו קיים הבדל בין הפירוש המקורי בספר שמות שבו מובא הסבר מפורט של קיום הביטוי ומשמעותו בעוד שבמשלי המפרשים רק מרפרפים עליו.

בביטוי "עין תחת עין" (שמות כא, כד) ההבדל במפרשים נובע מכך שפשוט אין מפרשים על הביטוי בהופעתו השנייה בויקרא כיוון שכבר פירשו את כל המקרה שם כחזרה על הפסוקים בשמות. האחרון הוא "חזקו ידיים רפות" (ישעיהו לה, ג) שגם בו ההבדל נובע בעיקר מההקשר של הפסוק, שבהופעתו המקורית נאמר בהקשר לגאולה, ובפעם השנייה נאמר לגבי שכרם של צדיקים.

ניתן להציע כי עיקר הסיבה לפער בין פירושים (אבן עזרא, חומת אנך, מלבי"ם, מצודת דוד, רד"ק, רש"י) במקומות השונים הוא הקשר למרות שעדיין יש סיבות נוספות לכך.

מקומו של הביטוי במקרא בפסוקים אלו חשוב בשל העובדה כי ההקשר של הפסוק לעיתים קובע את משמעותו של הביטוי כמו שניתן לראות בדוגמאות הבאות:

ב"חוק שיניים" (תהילים לז, יב) הביטוי מגיע בפסוק להבהיר לנו שלא מדובר ברוגז חדש שנוצר, אלא בשנאה מצטברת. הוא נועד כנראה ללמד שהרשע תמיד שונא את הצדיק, ושם נראה שהוא מתחיל לפתח כעס, זו בעצם רק התגברות של כעס קודם.

בפסוק "קשה עורף" (שמות לב, ט), משמעות הביטוי משתנה לפי האדם שעליו הוא מוסב: הרשע רשע כי הוא מקשה עורף באופן פעיל, בעוד עם ישראל שבמצרים קשי עורף מלכתחילה ולכן אין בזה רשעות אלא כורח הנסיבות.

ב"דמו בראשו" (שמואל ב: א, יא) נעשה שימוש בביטוי בשביל להדגים את עניין העונש המכפר שקיים בשני המקרים. למרות ששני המיתות המאוימות באמצעות הביטוי אין בהן דבר מן הסקילה, שעליה מוסב הביטוי במקור, המקרא משתמש בביטוי בשביל להעביר את קיום העונש המכפר בשני המקרים.

ב"אמר אל ליבוי" (בראשית ח, כא) ההבדל בהבנה נובע מזהות האומר: האל באומרו "אל ליבוי" עשוי לדבר אל עצמו, אל נח או אל המזלות. בעוד דוד יכול כנראה לדבר רק אל עצמו ולשמור זאת בסוד מאחרים.

ב"עין תחת עין" (שמות כא, כד) הביטוי אפילו לא מטאפורי: כוונתו היא ממש שאדם שפגע למישהו בעין יחזיר לו עין, ומשליכים מזה על שאר ענייני פגיעה בגופו של אדם אחר.

ב"איש הישר בעיניו יעשה" (שופטים יז, ו) עניינו של הביטוי הוא להראות את חוסר המשילות הקיצוני. אין אפילו נורמות חברתיות כלשהן שיחזיקו את החברה. לכן הביטוי הזה מופיע כהסבר לסיפור פסל מיכיהו, וככהנה לסוף תקופת השופטים ותחילת תקופת המלכים שבה יש שלטון.

ב"רחץ בניקיון כפיו" (תהילים כו, ו) הפסוק מובא בתחילה בתור סיכום מעלותיו של דוד על כן הוא מופיע כביטוי ולא סתם כשבח, ובפעם השנייה הוא מובא על אסף שבניגוד לרשעים שחוטאים בידיהם ובמעשיהם, ידיו נקיות.

ב"כיד המלך" (מלכים א: י, יג) הכוונה היא פשוטה במקור לומר ששלמה המלך היה נדיב ועשיר, בעוד שבמשתה אחשוורוש הביטוי מופיע כנראה בשביל להשוות את עושר אחשוורוש לעושר שאול.

הביטוי "תדבק לשוני לחיכי" (תהילים קלז, ו) נועד להדגיש שהלשון, שהיא מן האיברים החשובים בגוף ובעיקר אצל המשורר שעיסוקו בלשונו, היא זו שתפסיק לעבוד. במופע השני של הביטוי, כשאיוב מדבר על תפארתו, המטרה להדגיש את העניין שאפילו השרים המכובדים של העיר לא דיברו לפניו, על פני סתם לומר שלא דיברו לפניו.

ב"חזקו ידיים רפות" (ישעיהו לה, ג) הביטוי לכל השיטות נובע מהפסוק במקור שעניינו של הביטוי היה בדיבור אל האנשים לחזק אותם שתבוא הגאולה, בהופעתו השנייה של הביטוי עניינו הוא שוב דיבור אל האנשים והרגעתם שהרשעים יענשו והצדיקים יתוגמלו.

אם כך, נראה כי ענינם של הביטויים המופיעים פעמיים הוא בעיקר הדגשה של רעיון מסוים, ולעיתים הם נובעים מלשון קודמת בפסוק. אך לעיתים ענינם גם להעביר לנו רעיונות עמוקים יותר מאלה שהפסוק דן בהם.

ניתוח הביטויים:

"חרק שיניים" (תהילים ל"ז י"ב; ט"ז ט"ו) – במקור המקראי "חרק עליו שיניים". המשמעות שלו לדעת המפרשים (מלבי"ם, רד"ק, רש"י) כולם היא "התרגז על אדם אחר". חשוב לציין שבשני המקומות שהביטוי מופיע בהם הוא מופיע בהקשר של רשע הזומם לפגוע בצדיק, כמו כן הפירוש המדויק של הביטוי בפסוקים שבהם הוא מופיע היה "התרגז אפילו יותר על אדם אחר" במובן שהעלה את כעסו לרמה גבוהה יותר ממה שהיה קודם.

"קשה עורף" (שמות ל"ב ט"ו) (משלי כ"ט א') "קשה עורף" הוא ביטוי מעניין בשל הכמות הגדולה של מפרשים שמתייחסים אליו (חלק באופן ישיר וחלקם בעקיפין). בפסוק בשמות (אבן עזרא, אדרת אליהו, ברכת אשר, העמק דבר, מלבי"ם, ספורנו, שד"ל, רש"י, רמב"ן, כלי יקר.) המפרשים נוטים לפרש שמשמעות הביטוי בפסוק היא שכיוון שהחלטיות של האדם היא במוח עורף קשה (ומזה נובע מוח קשה) מסמל קיבעון. בפסוק במשלי הפירוש (רש"י, רמב"ן, כלי יקר. מלבי"ם, אבן עזר) משתנה רק קצת והופך מ"קשה עורף" ל"מקשה עורף" שינוי המשמעות הנובע מזה הוא שבמקום אדם מקובע אנחנו מקבלים אדם שמתקבע. המפרשים כאן לא הזכירו את הסיבה לשימוש דווקא בעורף לביטוי (בניגוד למפרשים בשמות שמזכירים את מיקום המוח). מבחינת ההקשר המקראי, בפסוק בשמות מדובר על עם ישראל שעבד עבודה זרה במצרים ועכשיו הוא כבר מקובע בדרכיו ולא יפסיק (הביטוי מופיע בהקשר לחטא העגל). בזמן שהפסוק במשלי מדבר על הרשע שמתעלם מתוכחה ומתקבע בדרכיו.

"דמו בראשו" (שמואל ב' א' ט"ז) (יחזקאל ל"ג ד') צורה מקראית נוספת "דמדך על ראשך יהיה". המפרשים (מלבי"ם, מנחת שי, מצודת דוד, מצודת ציון, רד"ק, רש"י) אומרים כולם שמשמעות הביטוי היא שאדם ש"דמו בראשו" יהיה פרי מעשיו של אותו אדם לחלוטין ולא ינבע מאיזה גורם חיצוני, המפרש היחיד שהרחיב בנושא הוא המלבי"ם שכתב: "לא מצאנו את הביטוי דמו בראשו אלא בעניין סקילה". דבר זה מעניין כיוון שההקשר המקראי של הפסוק ביחזקאל הוא בנבואה על כיבוש ארץ ישראל ביד זרים, שבה נאמר שמי שיתעלם מן האזהרה על כך דמו בראשו וימות בחרב אותם כובשים. מכך אפשר אולי לטעון שחרב הכובשים היא עונש משמים. הסיבה שהפסוק השתמש דווקא בלשון סקילה הייתה בשביל ליצור דמיון בין הסקילה, שהיא מיתה שעניינה גם להעניש את הרשע וגם לכפר על חטאו, שגם אותה מיתה ביד הכובשים תהיה גם עונש וגם כפרה. ההבדל המהותי היחיד בין שתי ההופעות של הביטוי בתנ"ך הוא שבפעם הראשונה הוא נאמר לאדם, בעוד בפעם השנייה הוא נאמר בנבואה על דרך המשל.

"אמר אל לבו" (בראשית ח' כ"א) (שמואל א כ"ז א') בצורתו המקראית "ויאמר ה' אל לבו ויאמר דוד אל לבו". בביטוי זה ישנה חלוקה גדולה מאוד בין שתי ההופעות שלו. בפעם הראשונה בבראשית הוא מוזכר באופן יחסית תדיר בפירושים (אבן עזרא, רש"י, אור החיים, אם למקרא, הטור הארוך, העמק דבר, הרמב"ן) בעוד בפעם השנייה בשמואל אין אפילו מפרש אחד שמדבר עליו. לדעת רוב המפרשים פירוש הביטוי הוא "דיבר אל עצמו" אבל נראה מהמפרשים שהשימוש דווקא בביטוי "אל לבו" נועד להבהיר את הנקודה שהמדבר שומר את הדבר מפני אחרים. בפעם הראשונה כשהאל מדבר אל לבו מפרש הטור הארוך ע"פ הרמב"ן שהשתמש בלשון זו בשביל לומר שהסתיר האל את רצונו מהנביא עד אשר הבהיר אותו למשה במתן התורה. כיוון אחר לפרש את הביטוי יש בדברי ה"העמק דבר" באומרו ש"אל לבו הכוונה היא למזלות הבריאה שבהם אפשר לראות את מעשיהם העתידיים של הברואים (וכנראה מתכוון הפרשן לומר שכך החליט שלא להביא עוד מבול).

בשני מופעי הפסוק, הפשט הוא שהדובר דיבר אל עצמו בסוד ובסתר.

"עין תחת עין" (שמות כ"א כ"ד) (ויקרא כ"ד ד') הביטוי המלא "עֵינֶיךָ תַּחַת לְעֵינֶיךָ תַּחַת לְעֵינֶיךָ תַּחַת לְדָרְגֶל תַּחַת רֶגְלִי" המקרה הזה שונה משאר המקרים, כיוון שכל ההקשר שלו ניתן פעמיים (בהקשרים מעט שונים). זה גם יסביר את המחסור במפרשים בהופעה השנייה של הפסוק. מבחינת משמעות הביטוי כבר הגמרא פירשה וכל המפרשים (אבן עזרא, אם למקרא, ברכת אשר, מלבי"ם, ספורנו, ראש, רמב"ן רשב"ם) בעקבותיה שאין להבין את הפסוק כפשוטו, אלא ש"עין תחת עין" הכוונה לדמי עין תחת עין. זאת למרות שמצד הדין המוחלט היה ראוי לעשות מידה כנגד מידה. ההקשר המקראי של הפסוק הוא בענייני דין ומשפט שהתורה חוזרת עליהם בשני מקומות שונים.

"איש הישר בעיניו יעשה" (שופטים י"ז ו') (שופטים כ"א כ"ה) – "בימים ההם אין מלך לישראל איש הישר בעיניו יעשה". במקרה הראשון הביטוי מגיע כהסבר כיצד יכולים לקרות מקרים כמו פסל מיכיהו, בעוד בפעם השנייה (שופטים כא, כה) הוא מגיע כהכנה לתקופה שבה יהיה מלך לישראל ותקופת חוסר המשילות הארוכה של עידן השופטים תסתיים. בשני המקרים יש להניח שהשימוש בביטוי נועד להראות עד כמה קיצוני היה המצב.

"רחץ בניקיון כפיו" (תהילים כ"ו ו') (תהילים ע"ג י"ב) בצורתו המקראית "ארחץ בניקיון כפיי". המפרשים (אבן עזרא, מלבי"ם, מצודת דוד, רד"ק, רש"י) מסכימים שמשמעותו היא שאדם נקי מעבירה ולכן לא צריך לרחוץ את כפיו, והביטוי בצורתו השלמה הוא ארחץ בניקיון כפי ואסבבה את מזבחך ה'.

משמעותו היא שאין לאדם צורך לרחוץ כפיו בשביל לעלות למזבח להקריב קורבן חטאת או אשם, אלא הוא יכול פשוט להלך מסביב למזבח. ההקשר המקראי המקורי בהופעה הראשונה הוא שאת מניית מעלותיו של המלך דוד מסיימים בביטוי הזה כמעין סיכום לגדולתו. ובפעם השנייה הוא מגיע בשביל להראות את מעלתו של אסף כנגד החוטאים, שהם עושים עוולות והוא נקי כפיים.

"כיד המלך" (מלכים א' י"ג) (אסתר ב' י"ח) בצורתו המקראית "כיד המלך שלמה, כיד המלך". הביטוי בהופעתו הראשונה מיוחס לשלמה, וכשהוא נאמר בהקשר על משתה אחשוורוש בא הפסוק להקיש את עושר אחשוורוש לעושר שלמה שהיה בלתי נתפס.

"תדבק לשוני לחיכי" (תהילים קל"ז ו') (איוב כ"ט י') בשתי ההופעות משמעותו תלויה בהקשרו. בהופעתו בתהילים המשורר מדבר על ערגתו לירושלים. ולפי הפרשנים (אבן עזרא, מצודת דוד, מצודת ציון, רד"ק) הוא משתמש בביטוי לומר שדווקא לשונו הוא אומר השירה שלו שיאבד לו. אך המצודות דוד מציין שהכוונה בביטוי היא שהחוכמה תאבד ממנו. מנגד הביטוי באיוב מדבר על כך שאיוב היה אדם כל כך חשוב שאפילו האנשים הכי רמי מעלה היו שותקים לפניו. המלבי"ם מפרש שהכוונה בשותקים היא שלא היו מוסיפים להרהיב ולהתגאות בעצמם בסביבתו מרוב עושרו וחשיבותו.

"חזקו ידיים רפות" (ישעיהו ל"ה ג') (דברי הימים ב ט"ז ז') נראה כאן הבדל בין הפירושים בכך שבפעם הראשונה כוונת הביטוי היא לחזק ידי אחרים, ויש מחלוקת בין המפרשים (אבן עזרא, חומת אנך, מלבי"ם, מצודת דוד, מצודת ציון, רד"ק, רש"י) אם הכוונה היא שעל הנביאים לחזק את ידי העם ולעודד אותם שתבוא הגאולה, לחזק את ידי העם שיביאו גאולה או לחזק ידי עניים בצדקה ככה שתבוא הגאולה. בפעם השנייה הכוונה היא לחזק ידיו של שומע המשפט ולעודדו שהנביא אומר שיש שכר בעולם, והצדיקים והראויים יקבלו אותו והרשעים יענשו.

1.2 ביטויים המופיעים יותר מפעמיים במקרא

לביטויים המופיעים יותר מפעם אחת בתנ"ך יש מכנה משותף ברור והוא שרובם המוחלט הוא מהשדה הסמנטי של המילה "יד". יוצא הדופן העיקרי בנושא הזה הוא "ארץ אפיים" (שמות לד, ו) שמשמש בתנ"ך בשביל לסמל כעס ונמצא בשימוש מטאפורי יותר מכל ביטוי אחר. באופן כללי הביטויים שמופיעים במקומות רבים במקרא אין ביניהם הרבה מכנים משותפים מלבד השדה הסמנטי. אולם, נציין דבר אחד שבו ישנו דמיון בין הביטויים, והוא ההבדל בין פירושים במקומות שונים.

בביטויים כדוגמת "ארץ אפיים" (שמות לד, ו), "תחזקנה ידיך" (שופטים ז, יא), ו"שלה יד" (בראשית ח, ט) יש הבדל בין הפירושים בפסוקים השונים. לעומתם יש ביטויים כמו "שם נפשו בכפו", "רחב ידיים" (בראשית לד, כא).

ניתוח הביטויים:

"ארץ אפיים" (שמות ל"ד ו') (נחום א' ג') (משלי י"ד כ"ט) (משלי ט"ו י"ח) הפסוק בשמות מוסב על מידותיו של האל והמפרשים (אבן עזרא, אור החיים, ברכת אשר, העמק דבר, מלבי"ם, רש"י) מסבירים את המילה ארץ בביטוי כמסמלת סבלנות ואת זה שאדם שעליו נאמר הביטוי מאריך את אפיו ומעביר על מידותיו, חשוב לציין מכאן שנראה ש"אפיו" – זו סבלנותו של אדם לפני שהוא כועס, ולכן כשאדם מאריך אפיו הוא מאריך את סבלנותו מלכעוס. ההופעה השנייה של הביטוי היא בנחום שגם בו הביטוי נאמר כאחד ממידותיו של האל, שם המפרשים (מלבי"ם, מצודת דוד, רד"ק, רש"י) מתמקדים בהיבט אחר של הביטוי שאמנם הופיע במפרשים בשמות אך כאן הוא חזק יותר, הכוונה ב"ארץ אפיים" היא לא סתם שמאריך את סבלנותו, אלא שעושה זאת על מנת לדחות את העונש המגיע לאדם מסוים, והרעיון הזה שונה מהפירוש המופיע במשלי שבו בשתי הפעמים שהביטוי מופיע המפרשים אומרים עליו שהכוונה היא להאריך את הסבלנות מהכעס ולא מהעונש. אך כאן המפרשים אומרים שעניין הארכת אפיים היא בשביל שלא יבוא האדם לנקום אלא יבוא להתפייס. ההבדל בפירושים נובע כנראה מכך שבשמות ונחום הביטוי מוסב על האל הצודק תמיד, בעוד במשלי הביטוי מוסב על האדם שנקמתו אינה צודקת. ההקשר המדויק של הפסוק במשלי הוא בהשוואה בין אדם בור המהיר לכעוס לאדם חכם המעביר על מידותיו.

"תחזקנה ידיכם" (שופטים ז' י"א) (שמואל ב' ז') (יחזקאל כ"ב י"ד) (זכריה ח' ט') (זכריה ח' י"ג)
יש לביטוי שתי משמעויות: הראשונה היא בתור אמירת עידוד שנועדה לומר לאדם שתחזק ברוח, בעוד
השנייה יותר מתאימה למשמעות המקורית של ידיים ואומרת שתחזק על מנת לעשות פעולה מסוימת.
משמעויות לציין שבעוד שהמשמעות הראשונה מופיע תמיד ביחד עם המשמעות השנייה, בעוד שהמשמעות
השנייה מופיע לעיתים לבדה. אם כן, נראה שהמשמעות השנייה אינה מובנת בביטוי אלא נובעת מהקשר
המקראי שלו.

"שם נפשו בכפו" (שופטים י"ב ג') (שמואל א' י"ט ה') (תהילים קי"ט ק"ט) משמעות הביטוי היא תמיד "סיכן
את חייו". המפרשים (חומת אנך, מלבי"ם מצודת דוד, רד"ק) רואים בכך סימן לסכנה כי דברים נוטים
ליפול מידו של אדם. יוצא הדופן היחיד הוא 'החומת אנך' הדורש כי ניתן ש"ביד" אפשר לראות את מסלול
החיים, וזו הכוונה ב"נפשי בכפי" הפירוש הזה עומד רק בהקשר של הפסוק בתהילים שאומר שהדבר שיכול
לשנות את מסלול החיים שבכף הוא דרכי התורה. מנגד הפירוש השני עובד על כל המקרים, ובפסוק בתהילים
כוונתו שהתורה מצילה את נפשי שבכפי.

"שלח ידו" (בראשית ח' ט') (בראשית כ"ב י"ב) (אסתר ו' ב') ביטוי זה מיוחד מכמה סיבות. הראשונה בהן
היא העובדה שהוא הביטוי היחיד שבאחת מהופעותיו הוא אינו משמש כביטוי אלא כפשוטו. בהופעתו
בבראשית ח' הביטוי מופיע כדי לספר שנח מרים את ידו בשביל לתת ליונה לנוח עליו.

לעומת זאת את הביטוי בבראשית כב' סיפור עקדת יצחק יכול להתפרש בשתי דרכים. יש המפרשים (העמק
דבר, מלבי"ם, רד"ק) אותו כ"אל תשלח ידך אל הנער. ואל תעשה לו מאומה". דהיינו אל תפגע בו ושיש
חזרתיות על ה'אל תפגע בו'. ויש שמפרשים (רש"י, רמב"ן) "אל תשלח ידך אל הנער ואל תעשה לו מאומה".
דהיינו אל תשלח ידך אל הנער ותפגע בו. לעומת זאת הפעם השלישית באסתר היא מטאפורית לחלוטין. ויש
לומר שאולי הסיבה להבדל תהיה בניסוח. שבאסתר נכתב "אשר ביקשו לשלוח יד במלך" וההבדל אם נאמר
שרק ביטוי זה הוא מטאפורי יוביל לטענה שהביטוי עצמו הוא "שלח ידו ב" מנגד אם נאמר שהביטוי בעקדת
יצחק מטאפורי יסתמן שההבדל תלוי בהקשר של הביטוי בפסוקים, אך עדיין ביטוי זה יישאר בייחודו שרק
חלק מהופעותיו מטאפוריות.

"רחב ידיים" (בראשית ל"ד כ"א) (ישעיהו ל"ג כ"א) (תהילים ק"ד כ"ה) (נחמיה ז' ד') הביטוי בהופעותיו השונות תמיד מתכוון לומר על תוואי קרקע מסוים שהוא גדול ומרווח, וראו המפרשים (אבן עזרא, רחוב השור, הטור הארוך, רלב"ג, רש"י) להדגיש שהכוונה בידיים ל"מקומות" – מה שאומר שהביטוי עצמו הוא במילה "ידיים" ולא במילה "רחב". ועוד יש לציין שבכל הופעותיו של הביטוי הוא מגיע בהקשר של אדירות ושפע. דהיינו שחלק בסיסי בביטוי הוא לא רק הגודל, אלא גם השפע הנובע מאותו גודל.

1.3 ביטויים במקרא עם יותר מצורת דיבור אחת

בחלק זה נדון בביטויים שמתקיימים לצד צורת דיבור¹⁵ אחרת. צורות הדיבור בהן אעסוק הן צורות הדיבור שמבסס אלברט ויליאם בולינגר במחקרו המעמיק בנושא צורות דיבור בתנ"ך. שם הוא מגדיר את שלוש צורות הדיבור הבאות כך :

החסרה (omission)

הצורה היא צורה הניתנת לקטע כאשר מילה או מילים מושמטות; מילים הנחוצות לדקדוק, אבל

אינם נחוצים למשמעות הכללית.¹⁶

הוספה (addition)

סוג אחד הוא כאשר, רק המילים מושפעות, על ידי החזרה שלהן בצורות ובדרכים שונות. במקרה השני, התוספת נעשית על ידי שימוש במילים אחרות.¹⁷

שינוי (change)

כאשר הצורה מורכבת משינוי המשפיע על המשמעות, השימוש, הסידור והסדר של מילים, ביטויים, ומשפטים כמו גם שינויים המשפיעים על היישום של מילים.¹⁸ הביטויים שהם ליבה של העבודה הזו שייכים לקטגוריה זו, זאת כיוון שהביטוי הוא שינוי של השימוש הרגיל במילים כדי להעביר רעיון אחר ממשמעותן המקורית.

בהקשר של צורות דיבור כפולות חשוב לציין שלא נמצאה אף צורת דיבור כפולה המערבת בתוכה את צורת הדיבור של שינוי (שהיא צורת הדיבור המרכיבה ביטויים) ביחד עם צורת הדיבור של החסרה. וזאת על אף מגוון הביטויים שנבדקו. כפי הנראה, הסיבה היא כיוון שהצורה של שינוי בביטויים סותרת במידה מסוימת את הצורה של החסרה כיוון שהשינוי עצמו הוא הוספה לטקסט של אלמנט לא נדרש. לא נמצא שום מכנה משותף בין סוגי הביטויים עם שתי צורות דיבור. אך יש סממנים דומים בין המטרות של הכפילות במקרא. שתי הסיבות העיקריות שנמצאו הן הדגשה של מה שנאמר מקודם, והוספת רובד נוסף לרעיון המועבר. במקרה של הדגשה מופיע הביטוי "אוזניים ערלות" (ירמיהו ו, י) שבו ההדגשה היא של חוסר התעלמות העם

¹⁵ צורת דיבור הינה שבירה של כללי השפה הבסיסים בצורה מוכרת לקורא ומובנת לתוך השפה. דוגמא לזה היא מטאפורות בהן אדם אומר צירוף מילים מסוים אך השומע יודע שהכוונה בצירוף המילים אינה מילולית.

¹⁶ לעיל הערה 6, עמוד 1.

(כל המובאות המתורגמות תורגמו על ידי כותב המחקר)

¹⁷ לעיל הערה 6, עמוד 168.

¹⁸ לעיל הערה 6, עמוד 489.

מהנביא, ב"כתבם על לוח ליבו" (משלי ג, ג) ההדגשה מחזקת את הביטוי מהבחינה של חיזוק הרעיון שהאדם צריך לנסות ולזכור את הדברים האמורים.

בביטויים שההוספה נועדה להוסיף להם רבדים קיימות דוגמאות כמו "לזות שפתיים" (משלי ד, כד) – הרמה הנוספת היא להעלות את הביטוי מרמת הדיבור גם לרמת המחשבה. "משכמו ומעלה" (שמואל ב: ט, ב) – ההוספה מעלה את הביטוי מהרמה הפיזית לרוחנית. "חורו פניו" (ישעיהו כט, כב) – ההוספה נועדה להסביר את הרמות השונות שבהן מובטחת ההבטחה בפסוק. "חורו פניו" (ישעיהו כט, כב) מיוחד כיוון שלדעת חלק מהמפרשים (אבן עזרה, חומת אנך, מלבי"ם, רד"ק, רש"י) הוא בכלל לא משתייך לקבוצה של בעלי צורות דיבור כפולות.

יוצא הדופן המשמעותי בקטגוריה זו הוא "תאמץ לבבך" (דברים טו, ז) שלא נכנס לאף אחת משתי הקטגוריות המוזכרות לעיל, אלא בו ההוספה תלויה בהקשר ועניינה הוא לתת דחיפה לאדם לנתינת צדקה ועשיית חסד מעבר למה שהביטוי מבקש בפני עצמו.

ניתוח הביטויים:

"נפלו על אוזניים ערלות" (ירמיהו ו' י"ב) בצורתו המקראית עָרְלָה אֲזָנָם. המפרשים (מלבי"ם, מצודת דוד, רש"י) אומרים שפירוש הביטוי הוא לא הקשיבו. צורת הדיבור השנייה שמתקיימת כאן היא "הוספה", ושימושה כאן הוא בצירוף המילים "ולא יכלו להקשיב". הכפילות באה לחזק את הרעיון שלנביא אין למי לפנות ושהעם מסרב להקשיב לו.

"חורו פניו" (ישעיהו כ"ט כ"ב) בצורתו המקראית פָּנָיו יְחֹוּרוּ המפרשים (אבן עזרה, חומת אנך, מלבי"ם, מצודת דוד, מצודת ציון, רד"ק, רש"י) אומרים שהכוונה בחיבור פנים היא לבושה. צורת הדיבור הנוספת בפסוק היא "הוספה" שנאמר בפסוק "לא עתה יבוש יעקב" בנוסף ל"חורו פניו". המפרשים חלוקים בהבנתם את ההוספה הזו. חלק טוענים שלשני הביטויים משמעויות שונות לדוגמה: בושה, כלימה. בזמן שחלק חושבים שהמשמעות של ההוספה היא להראות שההבטחה עובדת בכמה רמות. ברמה הראשונה יעקב לא יבייש את עצמו, וברמה השנייה לא יביישו אותו אחרים.

"לזות שפתיים" (משלי ד' כ"ד) – המפרשים (מלבי"ם, רש"י) אומרים שפירושו עיקום הפה בשיפוטיות. צורת הדיבור הנוספת הקיימת בפסוק היא "הוספה" שנאמר בפסוק "עיקשות פה" בנוסף ללזות שפתיים. המפרשים אומרים שמשמעות ההוספה היא להוסיף את הרמה שלא רק שעל האדם שלא ידברו עליו רעה אלא גם שלא יחשבו עליו רעה.

"משכמו ומעלה" (שמואל א' ט' ב'). המפרשים (מלבי"ם, מצודת דוד, רד"ק) אומרים שפירושו גבוה מכל העם. צורת הדיבור הנוספת כאן היא הוספה. אותה הוספה היא של המילה ומעלה בצירוף "משכמו ומעלה" המשמעות של ההוספה היא העלאה של התיאור מעבר לתיאור פיזי לתיאור רוחני. שאול לא רק גבוה, אלא גם ראוי יותר מאחרים.

"כתבם על לוח ליבוי" (משלי ג' ג') בצורתו המקראית "קשרם על גררותיך כתבם על לוח ליבך". פירושו לחזק את זיכרון הדברים. צורת הדיבור השנייה הקיימת היא הוספה של "קישורם על גררותיך" לביטוי. משמעותו היא לחזק את הביטוי ולהוסיף שלא רק שתכתבם בשביל לזכור אותם אלא גם תהגה בהם בגרונך על מנת לזכור אותם.

"תאמץ לבבך" (דברים ט"ו ז') בצורתו המקראית "לא תאמץ לבבך ולא תקפץ את ידך". פירושו לא תמנע עצמך מלרחם על האחר. צורת הדיבור השנייה בו היא הוספה המתקיימת בהוספה של ולא תקפץ את ידך. המפרשים אומרים שעניין ההוספה היא שלעיתים אדם עומד לתת צדקה לעני או לעזור לחברו אך בסוף מתחרט, ומטרתה של ההוספה היא לחזק את ידיו של אדם גם במצב הזה ולדחוף אותו להמשיך ולעזור.

פרק שני: התפתחות הביטויים בין המקרא לעברית החדשה

בפרק זה נעסוק בכל רשימת הביטויים שנאספו וננתח אותם לפי רמת השינוי הסמנטי שהם עברו בין המקרא לעברית החדשה. נתייחס לסוג השינוי ולמכנה המשותף בין מטאפורות שעברו שינוי במשמעות.¹⁹

2.1 ביטויים שעברו שינוי צורה

בקטגוריה זו נמצאים שלל ביטויים מכלל איברי הגוף – ביטויים שנותרו במשמעות המקורית מהמקרא, ביטויים שעברו שינוי הדרגתי בעברית החדשה וביטויים שעברו שינוי בבת אחת.

הביטויים שנמצאים בקטגוריה זו הם:

"דובב שפתי ישנים" (שיר השירים ז, י) ביטוי זה שינה צורתו ל"לדובב" המודרני יותר, אך משמעותו נשארה לנסות להעביר את דבריו של אדם שלא יכול לדבר או שדבריו לא מובנים. בשלב מאוחר יותר המילה לדובב נלקחה גם לעולם האנימציה בתור המקצוע של השחקנים שנותנים קול לדמויות. השינוי המרכזי בביטוי הוא הירידה של המילה "שפתי" מן הביטוי מה שגם מוריד את המשקל המטאפורי של המילה.

"חזקו ידיים רפות" (ישעיהו לה, ג) ביטוי זה שינה צורה לידיים רפות/ ריפיון ידיים ודומיהם. הסיבה שזה שינוי ולא פשוט שימוש בביטוי בהקשרים שונים היא כיוון שהביטוי מופיע כמה פעמים בתנ"ך, ושניהם בהקשר של חיזוק הידיים הרפות. כך ששינוי צורה זו, גם אם אינו משנה את משמעות הביטוי, הוא שינוי של ההקשר המקובל.

"שומר פיו ולשונו שומר מצרות נפשו" (משלי כא, כג) למרות שהוא עדיין מצוטט לעיתים בצורתו המלאה נראה שזו אינה קריטית לשימוש בו. הביטוי עצמו התפצל במידה מסוימת לשני ביטויים שונים, כיוון ש"שומר על פיו" הוא ביטוי שעומד בפני עצמו.

¹⁹ המשמעות המודרנית של הביטויים נלקחה מסקירה של יצירות רבות ועיתונים שנמצאים במאגר בן יהודה ובמאגר עיתונות יהודית היסטורית.

"קל רגליים כאחד הצביים בשדה" (שמואל ב: ב יב) נהיה רק "קל רגליים" ואין מקום לומר שזה לב הביטוי כיוון שבמקור הביטוי כולל השוואה ישירה לצביים בשדה שרגליהם אכן קלות ועל כן הם מהירים. כמו גם, בזה שהביטוי איבד את החלק ההשוואתי הוא הפך ממטאפורה לדימוי.

"כאשר יצא מבטן" (קהלת ה, יד) גם היום מופיע לעיתים בצורתו המלאה של "כאשר יצא מבטן אמו", אבל גם בגרסאות קצרות יותר של הביטוי, כמו "יצא מבטן אמו" ואפילו רק "יצא מבטן". המילה "כאשר" אולי מושמטת לפי ההקשר, אך להשמטת "אמו" אין סיבה ברורה.

"מבטן לקבר אובל" (איוב י, יט) בשימוש נדיר כיום אבל כאשר הוא משמש הוא בציטוט מדויק מלבד שינוי של "אובל" ב"הובל".

"עצם מעצמי ובשר מבשרי" (בראשית ב, כג) נמצאים בשימוש אבל הביטוי פוצל לשניים, וכמעט אי אפשר לראות אותו בצורתו המקורית. בנוסף הביטוי "בשר מבשרי" יותר נפוץ "מעצם מעצמי" למרות ששניהם נמצאים בשימוש.

"ולב נמס פיק ברכיים וחלחלה בכל מותניים" (נחום ב, יא) ירד החלק של הלב נמס ושל חלחלה בכל מותניים אך הביטוי פיק ברכיים עודנו שריר וקיים. חשוב לציין שבעבר הביטוי היה מצוטט בצורתו המלאה לפני שנהפך רק לפיק ברכיים.

"קשרום על גורגורתך כתב על לוח לבו" (משלי ג, ג) ירד החלק של הביטוי של גורגורתך שמסמל את אבר הדיבור ונשאר רק החלק של "לוח ליבו" לעיתים נאמר עם ה"כתב" ולעיתים בלעדיו תלוי בהקשר.

"לב יודע מרת נפש" (משלי יד, ז) ירד החלק המטאפורי יותר של הביטוי ב"לב יודע" ונשאר רק החלק האמנם מטאפורי אך בכל זאת פחות מטאפורי של מרת נפש.

"שם על לב" (בראשית לב, כט) ירד החלק של העשייה בביטוי של "על" ונשאר רק החלק היותר פסיבי של "שם לב" מן הראוי לציין ש"שם לב" הוא אחד הביטויים הנמצאים בשימוש הגבוה ביותר בימינו.

"יצר לב האדם רע מנעוריו" (בראשית ח, כא) החלק של רע מנעוריו הוחלף, אך חשוב לציין שהחלק של "רע מנעוריו" השתנה ככה שכיום במקום שהביטוי יהיה קפוא לביטוי אחד של רוע, בכתובה העברית משתמשים בשלל ביטויים של רוע בסוף הביטוי הזה במקום בביטוי רוע אחד אחד.

"ירא ורך הלבב" (דברים כ, ח) בביטוי ירד החלק של ה"ירא" ונשאר רק החלק של "רך הלבב" למרות שבמקור היה בשימוש בצורתו המלאה.

"תאוה הוא לעיניים" (בראשית ג, ו) ירדה מילת היחוס של "הוא". ואין מקום לומר שזה בגלל הקשר כיוון שבמקרה כזה מילת היחוס הייתה משתנה במקום להימחק לחלוטין.

"מאור עיניים ישמח לב" (משלי טו, ל) הביטוי לא מצוטט בצורתו המלאה אך יש לומר שזה אולי בעקבות החלוקה שלו לשני ביטויים נפרדים. אחד "ישמח לב" שירד מהביטוי, והשני "מאור עיניים" שנשאר. הסיבה שאני מתייחס אליהם כביטוי אחד, למרות ששני חלקיו של הביטוי נמצאים בשימוש בפני עצמם, היא כיוון שבמקור הם היו מצוטטים יחד. "מאור עיניים" שמר על ההקשר המקורי זמן מה לאחר הפיצול לפני שהפך לביטוי העומד בפני עצמו.

"טמן עצל ידו בצלחת" (משלי יט, כד) ירד החלק של עצל מן הביטוי לטובת "טמן ידו בצלחת" כביכול שינוי סביר אך מוזר בהתחשב בעובדה שבמקור היה נהוג לצטט את הביטוי בשלמותו.

"חבוק ידיים לשכב" (משלי ו, י) ירד הפירוט של "לשכב" ונשאר רק "חבוק ידיים", מה שהופך את הביטוי למעט יותר מטאפורי, בדומה לביטויים אחרים שבהם יורד הפירוט.

"איש כמתנת ידו" (דברים טז, יז) היה נהוג לצטט אותו בצורתו המלאה כ"איש כמתנת ידו" אך בשלב מסוים ירד החלק של "איש" ונשאר רק החלק של "כמתנת ידו".

"תשת ידך" (שמות כג, א) למרות פשטותו בביטוי זה חל אחד משינויי צורה היותר משמעותיים. השינוי הוא מ"תשת ידך" ל"להושיט יד" המודרני.

"ידינו לא שפכו את הדם הזה ועינינו לא ראו" (דברים כא, ז) השתנה מצורתו המלאה המקורית לשני ביטויים נפרדים. "עינינו לא ראו" ו"ידינו לא שפכו את הדם". חשוב לציין "שידינו לא שפכו את הדם" נפוץ משמעותית מ"עינינו לא ראו".

"הוקר רגליך מבית רעיך" (משלי כה, יז) ביטוי זה שייך לקבוצה הנדירה יותר של ביטויים שעברו שני שינויי צורה.

שינוי הצורה הראשון של הביטוי הוא ירידה של המילה רעיך מן הביטוי. לאחר מכן ירדה גם המילה מבית מן הביטוי מה שהשאיר את הביטוי בצורתו העכשווית של "הוקר רגליך". למרות השינוי הזה הביטוי שמר על משמעותו המקורית.

"כחומר ביד היוצר כן אתם בידי ישראל" (ירמיהו יח, ו) גם בביטוי זה היו שני שינויי צורה. הראשון היה ירידה של הסיומת "בידי ישראל" מן הביטוי ויש מקום לומר שהחלק הזה ירד כיוון שהוא אינו מרכיב בסיסי בביטוי. לאחר מכן ירד החלק של "כן אתם" מן הביטוי, דבר זה קיצר את הביטוי ונתן לו הרגשה מעט יותר משוחררת למרות העובדה שאין בו שום שינוי משמעות מהותי לביטוי.

בזמן ששינויי משמעות קיימים במגוון סוגים, שינויי צורה של ביטויים נוטים להיות יותר עקביים בסוגם. הסוג הראשון הוא הפשוט ביותר – קיצור הביטוי. למשל "ירא ורך הלבב" (דברים כ, ח), "כחומר ביד היוצר" (ירמיהו יח, ו), וכיוצא בזה. כמה דברים שחשוב לשים לב להם הם ההשפעות של שינויים אלה על הביטוי. למרות שבתחום הזה אין שינויי משמעות מובהקים, השינוי בצורה של הביטוי בדרך כלל נותן לביטוי יותר גמישות בהקשרים שבהם הוא יכול להופיע. בנוסף ניתן לראות במפורש שהשינוי בהרבה מהביטויים האלה נותן לביטוי רובד מטאפורי עמוק יותר. סוג אחר של שינוי צורה הוא "פיצול", ביטויים שהתפצלו הם ביטויים כמו "עצם מעצמי ובשר מבשרי" שמגוון סיבות הביטוי התפצל לשני ביטויים נפרדים.

2.2 ביטויים שעברו שינויי משמעות

בקטגוריה זו נמצאים כלל הביטויים שעברו שינוי משמעות ממשמעותם המקורית בלי לעבור שינויים בצורה שלהם. הביטויים שנמצאים בקטגוריה זו הם:

"חורו פניו" (ישעיהו כט, כב) עבר שינוי ממשמעות של בושה בלבד (במקרא) לסערת רגשות כללית או לחולשה (בעת החדשה). מובן שבמשמעות המודרנית עדיין נכללת המשמעות המקורית – בושה – אך נוספו לה אתם פירושים נוספים שהזכרתי.

"חרק שיניים" (תהילים לז, יב) הביטוי הזה עבר כמה שינויים, בתחילה משמעותו הייתה התרגז יותר דגש שהמפרשים מאוד מחזיקים ממנו, אך בהמשך הביטוי השתנה להתרגז באופן כללי. למרות העובדה שהביטוי שמר על משמעות "התרגז", הוא נוטה להיות משומש במשמעות של "הבעת חוסר רצון".

"שינס מותניו"/"אזר מותניו" (מלכים א: יח, מו) במקור משמעותו הייתה "הזדרז לעשות" אבל השתנה ל"שאב כוחות לעשות" למרות שעל פניו המשמעויות קרובות ההבדל ברור. בזמן שהזדרז לעשות מתייחס לפעולה עצמה, אזירת כוחות מתייחסת להכנה לפעולה, השינוי הזה גם הגיוני בהתחשב בעובדה שהביטוי מדבר כביכול על התכונות ולא על מעשה.

"שרירות לב" (דברים כט, יח) במקור בספר דברים משמעותו עקשנות. שכמו שהשריר קשה למגע כך גם דעת בעליו של שריר הלב הקשה. אך עם הזמן השתנה ל"חוסר רחמים" שהוא בעצם המשך של הביטוי המקורי, אדם שמתבצר בדעתו נוטה להגיע בסופו של דבר למעשים של חוסר רחמים עקב עקשנות זו.

"חסר לב" (משלי ט, ד) במקור משמעותו הייתה אדם טיפש שלא חושב לפני שהוא פועל, בימינו משמעותו היא אדם אדיש ואכזר בשל אדישותו. השינוי הזה הוא חלק מתנועה רחבה יותר במשקל המטאפורי של הלב. בעבר לב נתפס סמל למחשבה, ורק לעיתים הופיע כמטאפורה לעולם הרגש. אך בעברית המודרנית הלב משמעותו רק רגש והמשקל המטאפורי של מחשבה נעלם ממנו.

"עד לב השמיים" (דברים ד, יא) משמעותו המקורית של הביטוי עדיין מילולית למדי, כיוון שהביטוי מובא בהקשר של דברים פיזיים שעולים לשמיים. מנגד המשמעות המודרנית לא רק רוחנית יותר, אלא גם אין שום קשר לכיוון מעלה – הכוונה היא "להרגיש בעוצמה".

"עיקש לב" (משלי יז, כ) השתנה ממשמעותו המקורית של אדם שלא חושב לאדם עקשן. ושוב ניתן לראות כאן את השינוי שבין המשקל המטאפורי של מחשבה למשקל מטאפורי בעל צד יותר רגשי בדומה לביטוי חסר לב.

"נמס כל לב" (יחזקאל כא, יב) במקורו משמעות הביטוי היא "פחד" אך בעברית המודרנית השתנה ל"התרגש מאוד", וכאן זה המקום להזכיר שהביטוי נמס לב מופיע בצורות שונות ביחד עם כלל ביטויי הפחד האחרים הקשורים ללב. מזה מסתמן שנמס לב הוא חלק בסיסי מביטויי הפחד בתנ"ך, עובדה שעושה את ההתפתחות שלו למשונה למדי.

"תחזקנה ידיך" (שופטים ז, יא) המשמעות המקורית של הביטוי היא קריאה לעשיית טוב, ונתינת צדקה, ויש מרכיבים ברורים מאוד וחזרתיים מאוד של הקשר בפסוקים השונים שהביטוי מופיע בהם על מנת שזו תהיה המשמעות היחידה של הביטוי. בעברית החדשה, לעומת זאת, הביטוי משומש כקריאת עידוד כללית למרות המרחק מהמשמעות המקורית.

"חרץ לשון" (שמות יא, ז) משמעותו המקורית היא "איים לפגוע" ואולי קשור ללשון של נחש שהיא מחורצת. בנוסף הביטוי מדבר על פעולה של דיבור, מנגד הביטוי בעברית החדשה אומר "העליב", ולא רק שמשמעותו השתנתה, הביטוי גם השתנה מפעולה של דיבור לפעולה של הוצאת לשון לעומת אדם אחר, על אף הניתוק מהמשמעות המקורית.

"חד לשון" (תהילים נז, ה) משמעותו השתנתה מאדם שלשונו מסוכנת ושמילותיו יכולות לפגוע קשות באנשים, לאדם שנון. אמנם גם בגלגול המודרני הכוונה היא בדרך כלל לאדם שנון בצורה שפוגעת באנשים סביבו, אבל יש מרחק בין פוגעני למסוכן. למרות העובדה שנראה פשוט לומר שלשון חדה הוא השוואה ללהב החד של כלי נשק, המפרשים אומרים שהשוואה היא בכלל לשונו של הנחש ולשינו של האריה, וכיוון ששניהם חיות מסוכנות מובן שגם בעל הלשון החדה מסוכן.

לכלל השינוי בתחום זה ישנו היגיון פנימי ברור למדי במבט כללי. אך נציין במיוחד את הכמות של שינויי משמעות. ציפינו למצוא סוג אחד ואולי שניים של שינויים וכי רוב המטאפורות יחיו תחת כנפיהם אך מסתמן שיש סוגים רבים של שינויים וייתכן שמחקר מקיף יותר של סוגי מטאפורות אחרים יניב אפילו עוד סוגי שינויים. אני אתמקד בשלושת השינויים שמצאתי:

הסוג הראשון של משמעות הביטוי הוא "שינוי המשמעות" כמו ב"חורו פניו" (ישעיהו כט, כב) ששינה את משמעותו מהמשמעות המוגבלת של התבייש למשמעות הרחבה יותר של חווה רגשות שליליים. שינוי זה קשור אף לשימוש של הלבנת פנים בעברית הכללית, ידוע שבשלבים מוקדמים יותר של העברית העניין של הלבנת פני אדם התייחסה לבושה, אך בעברית המודרנית למרות שעדיין מתקיימים ביטויים שמייחסים לפנים לבנות- בושה גם קיימים ביטויים שמייחסים לפנים לבנות פחד ורגשות שליליים אחרים.

השינוי השני הוא שינוי "המשקל המטאפורי". למשל, השימוש של המילה "לב" בביטויים בעברית המודרנית. לב היה בעבר סמל לרגש, אך גם למחשבה. המשמעות השנייה הזו נעלמה בעברית החדשה ועל כן ביטויים כמו "עיקש לב" (משלי יז, כ) שינו את משמעותם.

הסוג השלישי של השינוי הוא "השינוי הסביר". שינוי מסוג זה מופיע כאשר לדובר של העברית החדשה לא ברור ההיגיון שנמצא מאחורי המשמעות המקורית של הביטוי. לדוגמה, "אזר מותניו" (ירמיהו א, יז) – הביטוי המקורי משמעותו "הזדרז לעשות", אך מלשון הביטוי נראה יותר שהכוונה למשהו שאתה עושה לפני פעולה, על כן שינוי המשמעות משקף זאת.

2.3 ביטויים שעברו שינוי צורה ומשמעות

בקטגוריה זו נמצאים כל הביטויים שעברו שינוי בצורתם וגם במשמעותם מהצורה ומהמשמעות המקורית. הביטויים הנמצאים בקטגוריה זו הם:

"פוצה פה ומצפץ" (ישעיהו י, יד) – אחד הביטויים ששינוי המשמעות קשור בהם קשר הדוק לשינוי הצורה של הביטוי. משמעותו המקורית היא "לא עשה כלום בנושא", ונראה לומר שזה המקור לביטוי מודרני "לצפץ" להטיותיו. בצורתו המודרנית הביטוי שינה את משמעותו מ"לא עשה כלום בנושא" ל"זלזל בדבר באדם או במאורע והתעלם ממנו". למרות המרחק הגדול מהביטוי המקורי ניתן לראות את הקשר בין המשמעות המקורית של חוסר מעש, למשמעות המודרנית יותר של התעלמות.

"משכמו ומעלה גבוה מכל העם" (שמואל א: ט, ב) שינוי הצורה והמשמעות מעניין במטאפורה זו במיוחד בעקבות המסלול הפתלתל שהמטאפורה הזו עברה. לכתחילה בפשט הביטוי הזה עשוי אפילו שלא להיות מטאפורי – שאול באמת היה פשוט כל כך גבוה, אך המפרשים אומרים שכוונת הביטוי היא גם לאיכויות רוחניות שבהן היה שאול טוב מהסובבים אותו. אבל בעברית החדשה הביטוי התחיל את דרכו גם בצורתו המלאה וגם במשמעותו המקורית. השלב הבא הייתה הירידה של "מכל העם" מהביטוי, כך שכל מה שנשאר היה רק "משכמו ומעלה גבוה". בכמה מקומות גם נראתה הצורה של "גבוה משכמו ומעלה". לבסוף הביטוי עבר לצורתו הנוכחית וחזר למשמעות המקורית שהמפרשים נותנים לו – "אדם בעל איכויות רוחניות גדולות".

"וקרעו לבבכם" (יואל ב, יג) – שינוי הצורה העיקרי של הביטוי הוא מצורתו המקורית לצורה סתמית יותר, "קורע לב". בצורה זו הפעולה מכוונת לאדם אחר – משהו קורע את ליבו של מישהו – ואינה רפלקסיבית. שינוי המשמעות של הביטוי קשורה לשינוי קשר הדוק ביותר, זאת כיוון שבעוד המשמעות המקורית של הביטוי היא קריאה לפעולה כדי שהעם יוכל לקבל מחילה (העם פועל למען עצמו), המשמעות המודרנית היא תיאור של מאורע מצער שאדם או חפץ גורמים לאחר.

"כטוב לב המלך" (אסתר א, י) – ביטוי זה התגלגל ל"טוב לב" בלבד, ובניכוי הכ"ף. בכך נעשה הביטוי חופשי יותר במשמעותו – הוא עבר מן המשמעות המוגבלת של נדיבות חומרית למשמעות רחבה יותר של "אדם בעל איכויות רוחניות טובות".

"עשו לכם לב חדש ורוח חדשה" (יחזקאל יח, לא) – שינוי הצורה ושינוי המשמעות אינם קשורים קשר נראה לעין. משמעותו המקורית של הביטוי הייתה "עשו לכם בחירה חדשה" – קריאה לשינוי דרכי העבר והתקדמות לעבר עתיד חדש. פירוש זה נובע מהמשקל המטאפורי של לב בתור מחשבה, שהרי אנו שולטים במחשבתנו. שינוי המשמעות של הביטוי הוא המעבר מבחירה חדשה לדרך חיים חדשה. רוצה לומר, במקום שהביטוי יהיה לגבי מעשים מסוימים הוא עכשיו מוכוון כלפי יצירה של רעיונות ואמונות מרכזיים שיחליפו את האמונות הפגומות. שינוי הצורה של הביטוי הוא הירידה של "רוח חדשה" מהופעותיו השונות של הביטוי בעברית החדשה.

"עיני אדם לא תשבענה" (משלי כז, כ) – התפתחותו של ביטוי זה נובעת מהעובדה שהשימוש של העברית החדשה בביטויים נוטה יותר לכיוון של משמעויות חיוביות לביטוי בהינתן הבחירה. ניתן לראות זאת בביטוי כיוון שמשמעותו המקורית היא שאנשים הם עבדים לתאוותיהם. משמעותו החדשה של הביטוי היא "להביט בדבר נעים למראה". משמעות חדשה זו עדיין שומרת על המשקל המטאפורי של הביטוי המקורי, אך בו בזמן משנה את הקשרו מההקשר המטיף של התנ"ך להקשר מתאים יותר לדוברי העברית החדשה.

בתחום הזה הגורם המאחד הברור הוא העובדה שברוב המקרים ישנו קשר חזק בין שינוי המשמעות לשינוי הצורה. לדוגמה, "משכמו ומעלה גבוה מכל העם" (שמואל א: ט, ב) – כדי לקבל את המשמעות של "מעלות רוחניות גבוהות", הדוברים היו צריכים להיפטר מהחלק השני של הביטוי. בתחום הזה של שינוי צורה ומשמעות חסר הסוג של "פיצול" שינויי הצורה וקיים רק הסוג של "קיצור". מבחינת סוגים של שינויי משמעות ישנם ביטויים המקיימים את כל הסוגים שהתייחסתי אליהם – "הרחבה", "שינוי סביר" ו"שינוי משקל".

הנקודה החשובה האחרונה שנציין היא ביטויים חדשים. ישנם בתוך התחום של ביטויים שעברו שינוי צורה ומשמעות קבוצת ביטויים כדוגמת "טוב לב" ו"לצפצף", הקיימים רק בצורה מודרנית, ומשמעותם כביכול תלושה מכל ביטוי מקראי, אך סביר להניח ש"לצפצף" מבוסס על "פוצה פה ומצפצף" (ישעיהו י, יד) ו"טוב לב" מבוסס על "כטוב לב המלך" (אסתר א, י). בנוסף חשוב לציין שביטויים מסוג זה שנמצאו שייכים לקבוצת "השינוי הסביר" כמעט תמיד.

ממצאים וסיכום

במהלך העבודה נמצאו שלושה תחומי שינויים עיקריים של ביטויי המטרות והדימויים.

התחום הראשון הוא ביטויים שעברו שינוי צורה מבלי לעבור שינוי משמעות, לתחום הזה של ביטויים ישנם שני סוגים עיקריים. ביטויים שעברו "קיצור" דהיינו שהביטוי איבד חלק מאורכו המקורי, וביטויים שעברו "פיצול" שהוא חלוקה של הביטוי לשני מרכיבים מרכזיים ושימוש בכל אחד מהם בנפרד.

התחום השני הוא ביטויים שעברו שינוי משמעות בלי לשנות את צורתם. יש בתחום זה שלושה סוגים מרכזיים של שינויים. הראשון הוא "שינוי המשמעות" – ביטויים ששינו את משמעותם באופן נקודתי, בלי קשר למשפחת הביטויים הגדולה יותר שאליה הם שייכים. הסוג השני הוא "שינוי המשקל" שבו ביטוי משנה את משמעותו לא בגלל הביטוי עצמו, אלא בגלל שינוי רחב יותר במשקל המטאפורי של אחד המרכיבים המרכזיים בו. הסוג השלישי הוא "השינוי הסביר" – זהו השינוי הכי מעורפל מהשלושה, היות שהוא כולל בתוכו את הביטויים ששינו את משמעותם ללא סיבה ברורה מלבד זאת, שמשמעות מסוימת נראתה יותר מתאימה לדובר העברית החדשה על פני המשמעות המקורית של הביטוי.

התחום האחרון הוא של ביטויים שעברו גם שינוי משמעות וגם שינוי צורה. כלל הדברים שנאמרו לגבי התחומים האחרים תקפים גם לגבי תחום זה, אך יש לציין שהסוגים הנפוצים בתחום זה הם בעיקר "קיצור" מבחינת שינוי הצורה של הביטויים, בזמן ששינוי המשמעות של הביטויים מתחום זה מתחלקים בין כלל הסוגים של שינוי משמעות בצורה שווה יחסית.

לסיום ובנימה אישית. ישנו בעבודה ביטוי אחד אותו חשוב לי להזכיר באופן מיוחד. הביטוי "משכמו ומעלה". ישנם מספר סיבות לכך שביטוי זה משמעותו בעיני. ראשית משום שהיה זה הביטוי הראשון עליו חשבתי כשבחנתי את הרעיון לבצע מחקר על הנושא של ביטויים וגלגולם. שנית, ביטוי זה הופיע בהרחבה בשני הפרקים המרכזיים של העבודה והקדשתי לו תשומת לב רבה. הסיבה לכך, היא שהוא אחד מן הביטויים המרתקים ביותר מבחינת ציר הזמן שלו. דהיינו, שהביטוי "משכמו ומעלה" הוא ביטוי נדיר מאוד שלא רק איבד את משמעותו המטאפורית, אלא גם החזיר אותה בשלב מאוחר יותר.

למיטב ידעתי, טרם עסקו במעבר של מטאפורות הקשורות באיברי הגוף מהעברית המקראית לעברית החדשה. לכן אני תקווה כי עבודה זו תסייע למחקר על דפוסי המטאפורות בתנ"ך ועל מקומם בעברית בת זמננו. מחקרי המשך יוכלו להרחיב בנושאים נוספים – למשל, בתיאור מפורט יותר של גלגולי המטאפורות דרך רובדי העברית שבין עברית המקרא לעברית המודרנית (לשון חכמים וסוגי העברית שבתקופת הביניים). מקוצר היריעה לא יכולתי להעמיק בתהליך מרתק זה.

קובץ נספחים

רשימה ביבליוגרפית

1. אגל-טל, משה. 'איתותים וסימני דרך בסיפור המקראי-חלק א', ניב המדרשיה, טז-יז, 1984
2. בר יוסף, חמוטל. 'האם הדימוי דומה למטפורה?': אסופת מחקרי ירושלים בספרות עברית, כרך ב', המכון למדעי היהדות על שם מנדל, 1988, עמ' 201-212
3. 'ניבים ביטויים ופתגמים מהתנ"ך', ויקימילון, [קישור](#).
4. מאגר עיתונות יהודית היסטורית <https://www.nli.org.il/he/newspapers/titles>
5. פרויקט בן יהודה [/https://benyehuda.org](https://benyehuda.org)
6. קרני, צופיה. 'על הקשר בין מגדר דת ולשון', סיגלית רוזמרין (עורכת), ישראל רוזנסון (עורך), דעת לשון מחקרים בלשון העברית לתקופותיה, מכללת אפרתה, ירושלים, תשע"ו
7. רוטלין, וורן. 'ניבים בעברית התנכית', ג'פרי כאהן (Geoffrey Khan) (עורך), [Online Encyclopedia of Hebrew Language and Linguistics](#), הועלה לאינטרנט ב 2013
8. רוזנטל, רוביק. 'מדברים בשפת התנ"ך', שמעון ריקלין (עורך), כתר, 2018
9. שפניר, יוסף. "מכף רגל ועד ראש" (ישעיהו א ו): שימוש באברי גוף בתיאורים גיאוגרפיים בתנ"ך, טללי אורות יג, תשס"ז, עמ' 105–122.
10. שרת, יעקב. 'פניני קדם: 1636 פתגם אמרה וניב', ידיעות ספרים, תל אביב, 2012
11. Ethelbert W. Bullinger, 'Figures of Speech Used in the Bible', Eyre & Spottiswoode, 1898

מקורות נוספים

בעבודה זו השתמשתי בשני מאגרים עיקריים כדי לאסוף את המטאפורות מתחום איברי הגוף:

פניני קדם, יעקב שרת²⁰

הקטגוריה 'ניבים ביטויים ופתגמים מהתנ"ך' באתר ויקימילון²¹

נספח 1- אסופת הביטויים המלאה²²

נפל על אזנים ערלות (ירמיהו ו, י)

גלה את אזנו (שמואל א' ט, טו)

והדרת פני זקן (ספר ויקרא, יט, לב).

חורו פניו (ישעיהו כט כב)

יצא מהאף (במדבר יא, כ)

לזות שפתים (משלי ד כד)

נמלט בעור שניו (איוב יט, כ)

חרק שנים (תהלים לו, יב)

קשה ערף (שמות לב, ט)

דמו בראשו (שמואל ב: א, יא)

פוצה פה ומצפצף (ישעיהו י, יד)

איש אף יגרה מדון (משלי כט, כב)

איש שפתים (איוב יא, ב)

יד לפה (משלי ל, לב)

אורך אפיים (שמות לד, ו)

דבר שפתיים (משלי יד, כג)

דובב שפתי ישנים (שיר השירים ז, י)

חושך שפתיו (משלי י, יט)

חזקו ידים רפות/ חיזקו ואל ירפו ידיכם (ישעיהו לה, ג)

נתנה ראש (במדבר יד, ד)

²⁰ שרת, יעקב. פניני קדם: 1636 פתגמים אמרה וניבי, ידיעות ספרים, תל אביב, 2012

²¹ ניבים ביטויים ופתגמים מהתנ"ך, ויקימילון, [קישור](#)

²² במקרה שבו הביטוי הופיעה יותר מפעם אחת נרשמה רק הופעתו הראשונה של הביטוי.

פה ממלל רברבן (דניאל ז, ח)
פוסק שפתיו מחיתה לו (משלי יג, ג)
פי כסילים יביע אולת (משלי טו, ב)
פי תהפוכות שנאתי (משלי ח, יג)
פנים אל פנים (שמות לג, יא)
פתח פיך לאילם (משלי לא, ח)
קרוב אתה בפייהם (ירמיהו יב, ב)
ראה פניך לא פיללתי (בראשית מח, יא)
שומר פיו ולשונו שומר מצרות נפשו (משלי כא, כג)
שפתים ישק (משלי כד, כו)
משכמו ומעלה גבוהה מכל העם (שמואל א: ט, ב)
שנס מתניו (מלכים א: יח, מו)
אזר מתניו (ירמיהו א, יז).
קל ברגליו כאחת הצביים בשדה (שמואל ב' ב, יח)
הוקר רגליך מבית רעיך (משלי כה, יז)
כאשר יצא מבטן (קהלת ה, יד)
מבטן ומלידה (הושע ט, יא)
מבטן לקבר אובל (איוב י, יט)
עצם מעצמי ובשר מבשרי (בראשית ב, כג)
פושע מבטן (ישעיהו מח, ח)
ולב נמס פיק ברכיים וחלחלה בכל מותננים (נחום ב, יא)
שרירות לב (דברים כט, יח)
שבר את לבו תהילים סט, כא)
וקרעו לבבכם (יואל ב, יג).
מוג לב (יחזקאל כא, כ).
קשרום על גוגורתיהם כתב על לוח לבו (משלי ג, ג)
לב אבן (יחזקאל לו, כו)
לב יודע מרת נפשו (משלי יד, י)
אמיץ לב (עמוס ב, טז)
אמץ לבבו (דברים טו, ז)

אמר אל לבו (בראשית ח, כא)
חסר לב (משלי ט, ד)
שם על לב (בראשית לב, כט)
חיי בשרים לב מרפא (משלי יד, ל)
יין ישמח לבב אנוש (תהלים קד, טו)
יצר לב האדם (בראשית ח, כא)
ירא ורך הלבב (דברים כ, ח)
כטוב לב המלך אסתר (א, י)
לפני שבר יגבה לב איש (משלי יח, יב)
עד לב השמים (דברים ד, יא)
עיקש לב (משלי יז, כ)
עקוב הלב מכל (ירמיהו יז, ט)
עשו לכם לב חדש ורוח חדשה (יחזקאל יח, לא)
נמס כל לב (יחזקאל כא, יב)
תאווה לעיניים (בראשית ג, ו)
עין תחת עין (שמות כא, כד).
נתן בכוס עינו (משלי כג, לא)
כליון עינים (דברים כח, סה)
טחו עיניו מראות (ישעיהו מד, יח).
אורו עיניו (שמואל א' יד, כט)
הישר בעינו (שופטים יז, ו)
רע עין משלי (כג, ו)
עיניו בראשו (קהלת ב, יד)
כי האדם יראה לעיניים וה' ללבב (שמואל א' : טז, ז)
טוב מראה עיניים מהלך נפש (קהלת ו, ט)
לעיני השמש (שמואל ב' יב, יא)
לשכים בעינים וצנינים בצדיכם (במדבר לג, נה)
מאור עיניים ישמח לב (משלי טו, ל)
עין לא ראתה (ישעיהו סד, ג)
עיני האדם לא תשבענה (משלי כז, כ)

פקח עיניך שבע לחם (משלי כ, יג)
חזקו ידיים רפות (ישעיהו לה, ג)
תחזקנה ידיך (שופטים ז, יא)
שם נפשו בכפו (שופטים יב, ג)
שלח יד (בראשית ח, ט)
רחב ידיים (בראשית לד, כא)
רחץ בנקיון כפיו (תהלים כו, ו)
מצא חן בעיני (בראשית ו, ח)
מעל ידיהם (נחמיה ח, ו)
מעשה ידי אדם (מלכים ב' יט, יח)
מעשה ידי אמן (שיר השירים ז, ב)
כחמר ביד היוצר (ירמיהו יח, ו)
כיד המלך (מלכים א': י, יג)
טמן עצל ידו בצלחת (משלי יט, כד)
יד לפה (משלי ל, לב)
ידו בכל ויד כל בו (בראשית טז, יב)
אזלת יד (דברים לב, לו)
חבוק ידיים לשכב (משלי ו, י)
ויך לב (שמואל א': כד, ה)
איש זרוע איוב (כב, ח)
כמתנת ידו (דברים טז"ז, יז)
אל ירפו ידיכם (דברי הימים ב': טו, ז)
תשת ירך (שמות כג, א)
אצבע אלוהים (שמות ח, טו)
ביד חזקה ובזרוע נטויה (דברים כו, ח)
היד ה' תקצור (במדבר יא, כג)
יד חרוצים תמשול (משלי יב, כד)
ידיו רב לו (דברים לג, ז)

ידינו לא שפכו את הדם הזה, ועינינו לא ראו. (דברים כא, ז)
נפשי אשים בכפי (איוב יג, יד)

עוד ידו נטויה (ישעיהו י, ד)
רפו כל ידיים (יחזקאל כא, יב)
לשון ים (יהושע ו, ה)
מות וחיים ביד הלשון (ישעיהו יא, טו)
כבד פה וכבד לשון (שמות ד, י)
חרץ לשון (שמות יא, ז).
חד לשון (תהלים נז, ה)
דבקה לשונו לחכו (איוב כט, י)
לשון רכה תשבר גרם (משלי כה, טו)
לשון חכמים מרפא (משלי יב, יח)
לשון מדברת גדולות (תהילים יב, ד)
תדבק לשונו לחכי (תהילים קלז, ו)

נספח 2 - רשימת הפרשנים שצוטטו בעבודה זו

[רש"י](#)

פירוש הנפוץ והמוכר ביותר לתורה, המבאר את פשטי המקראות בתוספת הרחבות פרשניות; חובר במאה ה-11.

[אבן עזרא](#)

פירוש פשט המשלב ביאורים המבוססים על דקדוק ובלשנות; חובר במאה ה-12.

[רמב"ן](#)

פירוש מהמאה ה-13 המשלב פרשנות מקראית עם הלכה, הגות ומיסטיקה.

[אברבנאל](#)

פירוש לתורה ולנביאים מן המאה ה-15; כל קטע חדש בו נפתח ברשימת שאלות על הטקסט המקראי.

[בעל הטורים](#)

מבואות קצרים לפרשיות מקראיות המשלבים גימטריות ומשחקי לשון. חובר במאה ה-14.

[רד"ק](#)

פרשנות פשט ידועה מן המאה ה-13 המשלבת עיונים לשוניים ופילוסופיים.

[רשב"ם](#)

פירוש פשט ידוע מן המאה ה-12 שחיבר נכדו של רש"י.

[רא"ש על התורה](#)

פירוש לתורה מן המאה ה-14 המיוחס לפוסק רבי אשר בן יחיאל.

[אבן עזרא](#)

[ספורנו](#)

פירוש של רב ורופא איטלקי מן המאה ה-16, ובו ביאורים קצרים ופשוטים לטקסט המקראי.

[הטור הארוך](#)

פירוש של בעל הטורים, בן המאה ה-14, המשלב סיכומים של פרשנות קיימת, ביחוד זו של הרמב"ן.

[אדרת אליהו](#)

פירוש מן המאה ה-18 שכתב הגאון מווילנה, רבי אליהו בן שלמה זלמן.

[אם למקרא](#)

[בית הלוי על התורה](#)

ביאור אנליטי על ספר בראשית וחלקים מספר שמות שכתב הרב יוסף דב הלוי סולובייצ'יק במאה ה-19.

[העמק דבר](#)

פירוש רב-השפעה של הנצי"ב מן המאה ה-19, המבוסס על דרשות שבועיות שנשא על פרשת השבוע בישיבת וולוז'ין.

[כלי יקר](#)

פירוש המבוסס בחלקו על דרשות של המחבר, הרב שלמה אפרים מלונטשיץ, מן המאה ה-17.

[מלבי"ם](#)

פירוש מן המאה ה-19 המבוסס על ההשערה שלכל מילה מקראית משמעות ייחודית, ואין חזרות או כפילויות מיותרות.

[מצודת דוד](#)

פירוש קלאסי מן המאה ה-18 על נביאים וכתובים, המתבסס בעיקר על פירוש רד"ק ומבאר את הפסוקים בשפה ברורה ופשוטה.

[מצודת ציון](#)

ביאור למילים מקראיות, במקור פורסם עם מצודת דוד כחיבור משולב.

[אור החיים](#)

פירוש מיסטי לתורה מן המאה ה-18 שמקורו במרוקו, ונתפס כיצירה מהותית בעיני מייסדי תנועת החסידות באירופה.

[שפתי חכמים](#)

ביאור לפירוש רש"י המזהה את הקשיים בטקסט המקראי שבבסיס פירושי רש"י; נכתב במאה ה-17